

Міністерство освіти та науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра Політичних Наук

«Глобальний тероризм: виклики для ліберальних демократій»

Кваліфікаційна робота
за спеціальністю 052-Політологія
освітнього рівня «Бакалавр»

Студента
IV курсу ОР «Бакалавр»
денної форми навчання
Керема ЕКІНДЖІ

Науковий керівник-
доктор політичних наук, доцент
Ганна Миколаївна МАЛКІНА

Допущено до захисту :

Завідувач кафедри _____

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ I.....	7
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ	7
1.1. Соціально-політичні та культурно-історичні передумови глобального тероризму	7
1.2. Основні підходи щодо визначення та класифікації тероризму	12
1.3. Об'єктивні та суб'єктивні детермінанти глобального тероризму	18
Висновки до першого розділу	21
РОЗДІЛ II	23
ГЛОБАЛЬНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ЧИННИК НІВЕЛЮВАННЯ ПРИНЦИПІВ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	23
2.1. Базові принципи ліберальної демократії.....	23
2.2. Можливості та виклики балансування безпекової політики ліберальної держави та демократичного врядування.....	32
Висновки до другого розділу.....	38
РОЗДІЛ III	40
ГЛОБАЛЬНИЙ ТЕРОРИЗМ: ЗАГРОЗИ ДЛЯ УКРАЇНИ	40
3.1. Україна як буфер для міжнародних терористичних організацій.....	40
3.2. Основні політико-правові засади протидії міжнародній терористичній діяльності.....	43
Висновки до третього розділу	47
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	52

ВСТУП

Актуальність теми роботи обумовлена нагальністю проблеми тероризму як глобального явища сучасного світу, а також проблемами боротьби з ним.

Тероризм – явище не нове в історії людства. Проте переломним моментом у сприйнятті тероризму стали події 11 вересня 2001 року в США, після яких його почали сприймати як більш масштабне явище, що ставить під загрозу життя людей у будь-якій країні, незважаючи на ступінь її демократичності, економічного розвитку тощо. Тероризм у наш час став серйозною загрозою миру та демократичним цінностям. Адекватною реакцією на глобалізаційні виклики сьогодення є посилення зацікавленості держав у забезпеченні стабільності, зокрема, і в запобіганні та протидії тероризму на глобальному рівні, який у наш час став одним із наймогутніших дестабілізуючих факторів у багатьох країнах і у світі в цілому. У контексті збереження стабільного демократичного поступу більшості держав світу особливого значення набуває вироблення таких механізмів забезпечення протидії тероризму, які б мали ефективність у боротьбі із цим явищем, і водночас зберігали б ліберально-демократичні основи існування суспільства та держави.

Тема тероризму в останні роки стала об'єктом підвищеної уваги як з боку наукових кіл, так і з боку політиків та широкої громадськості. Міжнародний тероризм як одна з глобальних проблем сучасності все більше загрожує безпеці країн та їх громадян, спричиняє значні політичні, економічні та моральні наслідки для суспільства. Загострення боротьби за ресурси та сфери впливу між різними ідеологіями, силами, угрупованнями тощо, у тому числі релігійного чи етнічного характеру, зловживання політичними суб'єктами терористичними методами боротьби за ресурси та владу перешкоджає ефективному розвитку держав, їх міжнародній співпраці,

а також призводить до нівелювання базових демократичних основ і принципів світопорядку в цілому.

Через це постає нагальна потреба у вивченні сутності, основних детермінант та передумов цього явища як форми політичного насилля для розуміння його причин, тенденцій, викликів та можливих способів запобігання чи мінімізації наслідків. Дослідження сутності тероризму, форм і методів, які використовують його прибічники, його залежності від соціально-політичних, економічних, психологічних та інших умов відкриває можливості для прогнозування його проявів та можливих наслідків. Це дасть змогу посилити спроможність запобігання новим терористичним проявам та мінімізації їх руйнівним для суспільства та держав наслідків.

Поштовх до усвідомлення феномена та причин сучасного глобального тероризму як загрози існуванню усталеним демократичним принципам, а відтак – і всьому цивілізованому світові, і шляхів запобігання цій загрози, власне, і стало причиною обрання тематики цього дослідження.

Метою роботи є дослідження глобального тероризму як виклику для ліберальної демократії та основних засад протидії цьому явищу.

Мета роботи деталізується у виконанні наступних **завдань**:

- проаналізувати теоретичні напрацювання щодо визначення та класифікації поняття тероризму;
- обґрунтувати основні передумови глобального тероризму;
- дослідити мотиваційну складову терористичної діяльності;
- охарактеризувати базові принципи ліберальної демократії;
- виявити особливості глобального тероризму, які нівелюють принцип ліберальної демократії;
- розглянути основні напрями безпекової політики провідних країн світу у контексті її балансування з базовими демократичними цінностями;
- з'ясувати ключові чинники, що впливають на українську державу як об'єкт міжнародного тероризму;

– проаналізувати механізми протидії тероризму.

Об'єктом дослідження є тероризм як вид політичного насилля.

Предметом роботи є глобальний тероризм як такий, що виступає загрозою базових принципів ліберальної демократії, у контексті виокремлення шляхів та механізмів боротьби з ним.

Методологія дослідження ґрунтується, перш за все, на системному підході, який дозволяє вивчати явище глобального тероризму як складну систему із взаємопов'язаними елементами та одну зі складових системи загроз сучасній безпеці та ліберальній демократії. Порівняльний метод застосовувався для порівняння співвідношення лібералізму та демократії. Історичний метод застосовувався для дослідження генези тероризму та ліберальної демократії. Також був застосований інституціональний метод для вивчення нормативно-правових актів та наукових праць, які пов'язані з темою дослідження.

Структура роботи обумовлена її об'єктом, предметом, метою та поставленими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких має підрозділи, висновків та списку використаних джерел (67 найменувань). Загальний обсяг роботи складає 58 сторінок.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТЕРОРИЗМУ

1.1. Соціально-політичні та культурно-історичні передумови глобального тероризму

На сьогодні тероризм як негативне соціально-політичне явище вийшло за межі окремої спільноти чи країни, набувши глобального характеру. Терористичні акти 11 вересня 2001 року у США кардинально змінили характер загроз усій міжнародній безпеці та наочно продемонстрували можливість ураження значної кількості людей без застосування зброї у її загальноприйнятому до того моменту значенні. Кількість країн, які відчули на собі прояви та наслідки терактів, постійно зростає. Ще відносно нещодавно проблему тероризму розглядали як проблему суто внутрішньої безпеки окремої країни, проте сьогодні його міжнародні масштаби акцентують на обмеженості цієї позиції.

Тероризм за останні десятиліття став вагомим чинником посилення міжнародної напруги, який дестабілізує усю світову спільноту. Саме у XXI столітті тема тероризму набула особливого звучання, коли це явище розглядається як важкопрогнозований та один з найнебезпечніших викликів людству. Відповідно до Резолюції Ради Безпеки 1456 [37], тероризм у всіх його формах та проявах є однією з найсерйозніших загроз миру та безпеці. Тероризм підриває стійкість політичної системи, стабільність політичного курсу держави, створює перешкоди на шляху реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Зауважимо, що тероризм необхідно досліджувати як історичний феномен, що виник за певних обставин та поступово еволюціонував. О. Баранов виокремлює такі етапи формування цього явища:

1) етап епізодичних проявів (XVII–XVIII ст.), що характеризувався використанням тогочасною політичною опозицією засобів насильства з

метою розхитування ідеологічних та символічних основ тодішнього монархічного устрою (англійська та французька буржуазні революції);

2) етап стабільного розвитку (друга половина XIX – перша третина XX ст., виникнення організаційних структур, які сповідують принципи насильства та здійснюють терористичні акти з метою революційних змін у суспільстві, боротьби за національну незалежність тощо; анархізм, націоналізм);

3) етап універсалізації (20-ті рр. XX ст. і до нашого часу), що характеризується прагненням масштабувати тероризм [3, с. 77-78].

Вважається, що системний тероризм з'явився у другій половині XIX ст., коли терористичні дії почали перетворюватися на універсальний засіб розв'язання багатьох суспільних проблем. Хвиля тероризму в Європі була започаткована анархістською пропагандою у 90-х рр. XIX ст. З 1880-х до 1910-х рр. жертвами терору були американські президенти Гарфілд та Мак-Кінлі, французький президент Карно, іспанський прем'єр Кановас. Науковці пов'язують ці події з особливим політико-ідеологічним різновидом тероризму. Існував й інший вектор еволюції тероризму, пов'язаний з трудовими конфліктами в США: йдеться про терористів з площі Хаймаркет (1886 р.), вбивць губернатора штату Айдахо (1905 р.) тощо.

Якщо виходити з одного з основних принципів терористів (вбиваючи одного, залякуй тисячі), то першими випадками систематичного застосування терористичних дій можна вважати діяльність сикаріїв, які знищили багато представників єврейської знаті та мусульман-ісмаїлітів – професійних убивць-фідаїв (I ст. н.е.). І. Можейко зазначає, що лідер ісмаїлітів став першим, хто перетворив терор на основний засіб тотального залякування та шантажу. Терор набув такого розмаху, що видався не лише засобом, а й метою, змістом його політики [27]. У цьому історичному прикладі можна віднайти суттєві риси тероризму: викликати страх через вбивства та розповсюдження інформації щодо причетності до нього, поступове поглинання мети засобами тощо. Оскільки тоді жодне з повстань

ісмаїлітів не увінчалось успіхом [27], то очевидною була також і перспективна неспроможність тероризму.

Характеристику передісторії сучасного тероризму можемо прослідкувати у праці У. Лакьора [59], який також акцентує на тому, що початком «систематичного» тероризму стала друга половина XIX ст. До його представників він відносить російських революціонерів 1878–1881 рр., радикальних націоналістів в Ірландії, Сербії, Македонії та Вірменії, французьких анархістів 90-х рр., а також аналогічні групи в Італії, Іспанії та США [59, с. 151]. Саме тоді мали місце події, що стосуються формування ідеологічних основ сучасного тероризму. У 1848 р. німецький радикал К. Гейнцен був першим, хто створив завершену доктрину сучасного тероризму [59, с. 153]. Також у той час відбувалось формування основ анархотероризму, виразником ідей якого був Й. Мост – автор теорії тероризму як детонатора революції. До цього періоду належить і «Катехизис революціонера» С. Нечаєва, який дотепер залишається популярним у лівотерористичному середовищі.

Відродження тероризму в другій половині XX ст. пов'язують з діяльністю неофашистських організацій. Кривавий терор початку 1980-х рр. в Італії (вибух на вокзалі в Болоньї, коли загинуло 80 осіб та понад 200 було поранено) був наслідком спланованих дій неофашистських екстремістів. Також убивства французькими неофашистами емігрантів у передмісті Парижа. В Перу до терористичної діяльності вдавалася комуністична партія Перу «Сендеро Луміносо», яка вирішального значення у своїй діяльності надавала терору, нападам на банки, фізичній ліквідації осіб тощо. Внаслідок насильства сендеристів у Перу загинуло понад 20 тис. осіб [39, с. 45].

Характеризуючи тероризм другої пол. XIX – поч. XX ст., Ю. Антонян називає такі мотиваційні підвалини тероризму, як-от ілюзорне уявлення про надмірне насильство з боку влади та панівних груп населення, про зростання економічної та соціальної нерівності, що виправдовує, на думку терористів, їхні дії як адекватну відповідь на насильство влади; розподіл людей на своїх

та чужих і обґрунтування можливості фізичного знищення; заперечення права та допустимість порушення правових норм; аморальність панівних класів; віра в те, що мета виправдовує засоби, створення культу насильства тощо [1, с. 72-73]. Дослідник справедливо підкреслює зв'язок психологічних мотивацій тероризму зі специфічним станом суспільно-економічних та політичних взаємин у конкретному суспільстві.

У минулому столітті географія розповсюдження та масштаби тероризму значно зросли у порівнянні з ХІХ століттям. На думку Г. Мірського, ХХ століття має у цьому контексті свою новацію: вчинявся тероризм не лише «знизу», а й «зверху», тобто «державний тероризм, що доходив до концентраційних таборів і геноциду; цілеспрямований свідомий терор проти мирного населення, включаючи захоплення заручників тощо. Елементи всього цього були і раніше, але у масовому масштабі такий феномен характерний саме для ХХ ст.» [26, с. 68]. Така характеристика свідчить про еволюцію тероризму, про що вже було зазначено на початку розділу, від анархістського, що мав здебільшого опозиційний характер до державного тероризму. Варто зазначити, що на різних історичних етапах ці різновиди тероризму або взаємодоповнювались, або взаємозамінювались.

Наприкінці минулого століття у світовій політиці феномен міжнародного тероризму став постійним дестабілізуючим елементом. Передумови цього носили політичний, релігійний, національний характер. Стосовно соціально-політичних чинників, які сприяли розвитку міжнародного тероризму, можна припустити, що це був так званий неоколоніалізм, тобто фактична залежність формально вільних держав від колишніх метрополій, що ще збільшила прірву між багатими та бідними країнами. Терористичні атаки на західні держави з боку угруповань з менш розвинених держав (африканських, латиноамериканських) можна сприймати як спротив сировинних регіонів розвинутому світові. Також можна відзначити достатньо жорстку політику деяких держав у подоланні міжнаціональних проблем, що призводить у перспективі до ще більшого їх

загострення і можливе переростання в конфронтацію між національною більшістю і пригнічуваною меншістю. Представники цієї меншості за умови позбавлення можливостей на реалізацію своїх національно-культурних прав протестують, зокрема, й у терористичних проявах.

Також останнім часом спостерігаємо зростання ролі релігійного чинника, що провокує сучасні терористичні акти. Як свідчить досвід, переважна їх більшість пов'язана з діяльністю ісламських екстремістських угруповань, які керувались панісламськими гаслами і основною метою яких була побудова єдиної держави. Також посилення фундаменталістських тенденцій у релігійному житті є однією зі складових релігійних передумов становлення сучасного тероризму. Можемо припустити, що період кінця ХХ – початку ХХІ ст. був переповнений загостреннями конфліктів і суперечностей між різними суб'єктами політики, викликаними боротьбою за ресурси, етнополітичними та релігійними конфліктами, що призвело до ще більшого зростання терористичної активності.

Побіжно розглянувши феномен тероризму в його ретроспективному аспекті, наголосимо, що у теоретичних дослідженнях цього феномену обов'язково варто враховувати історичне підґрунтя, на якому з'являвся чи з'являється той чи інший прояв тероризму. Йдеться про те, що інтерпретуючи та аналізуючи це явище, дослідження історичної специфіки феномена тероризму як явища соціально-історичного буття справляє значний вплив на подальші рішення по відношенню до терористичної діяльності. На нашу думку, це є необхідною умовою для створення цілісної теоретичної картини щодо тероризму та пов'язаних з ним понять і концептів. На практиці це може означати прийняття адекватних рішень влади у контексті протидії та протистояння проявам тероризму.

1.2. Основні підходи щодо визначення та класифікації тероризму

Щодо визначення самого терміну, то зауважимо, що на сьогодні існує близько ста п'ятдесяти дефініцій поняття «тероризм», однак жодна з них не є загально визнаною для всієї міжнародної спільноти. Це може свідчити як про складність цього явища, так і про інтенсивність та динамічність змін його причин, форм, проявів тощо. Проаналізувавши низку робіт з вищезазначеної проблематики, можна зробити висновок, що науковці різних галузей досліджують проблему тероризму, намагаючись систематизувати його за ознаками, класифікуючи це явище та визначаючи його характерні риси, що, власне, і відображає його багатовимірність та складність. З огляду на те, що тероризм доволі інтенсивно глобалізується та трансформуються, форми його проявів, проблема вивчення цього явища, його загроз є особливо актуальними для всього людства.

На сьогодні проблеми тероризму досліджуються різними науково-дослідними інституціями, державними та неурядовими організаціями, військовими відомствами тощо. Український вчений-правознавець В. А. Ліпкан навіть залучив до наукового дискурсу поняття терорології – науки, що займається вивченням причин, умов (факторів), специфіки детермінації тероризму, особи терориста, систему заходів по боротьбі з тероризмом та нейтралізації (мінімізації) його наслідків [22]. Тероризм є доволі різноплановим явищем, що охоплює ідеологічні, релігійні та багато інших компонентів, які достатньо сильно пов'язані між собою.

Усупереч різноплановості досліджуваного явища сутність феномена тероризму в загальному можна охарактеризувати як насилля, прагнення залякати широкі верстви населення.

Уперше визначити поняття тероризму у 1934 році спробував американський історик Дж. Хардман. На його думку, цей термін можна використовувати для опису методу або теорії, що обґрунтовує спосіб, за допомогою якого організована група прагне досягти проголошення власних

цілей переважно через системне використання насильства [4, с. 8]. У такому розумінні терористичні акти спрямовуються проти тих, хто заважає досягненню цілей цієї групи. Воля терористів, яка нав'язується, як правило, представникам владних органів, має на меті зміну політичного курсу держави, дестабілізацію становища тощо. Публічність терористичного акту при цьому є головною його ознакою.

На думку Г. Шнайдера, політичний тероризм слід розуміти як застосування насильства чи загрозу насильства проти осіб чи речей заради досягнення політичних цілей [4, с. 9]. Завдаючи шкоди своїм безпосереднім жертвам, терористи таким чином намагаються впливати на певні «цільові групи», щоб змусити ці групи чинити такі дії, які б відповідали інтересам терористів. У цьому сенсі терористичний акт можна охарактеризувати як дію, в якій беруть участь терористи, жертви та «цільові групи». Таким чином, ідеологічно тероризм спрямований на руйнування існуючих державних засад.

Американський тероролог Б. Дженкінс підкреслює, що це явище легше описати, ніж дати однозначне чітке визначення. При цьому Б. Дженкінс, подібно до Г. Шнайдера, розуміє тероризм як використання сили для досягнення певних політичних цілей [4, с. 9]. Трактуючи це поняття, дослідник акцентував, що всі терористичні акції пов'язані із застосуванням насильства (або із загрозою застосування) і, як правило, супроводжуються висуненням конкретних вимог до конкретних людей чи інституцій (при цьому мотиви терористів мають суто політичний характер). Також Б. Дженкінс наголошує на обов'язковості суспільної уваги та готовності терористів брати на себе відповідальність за здійснювані ними дії.

Складність теоретичного пізнання тероризму як явища полягає в його типологічній близькості з іншими соціальними явищами: бунтом, повстанням, збройним конфліктом, диверсією, агресією тощо. Але відмінністю, на нашу думку, є те, що очікуваним терористами ефектом від їх дій є страх. До речі, етимологічно терор (із латинської) означає дослівно

«страх, жах», і вперше це слово було використано у Франції в умовах об'єднання якобінців та жирондистів для підготовки повстання «за допомогою залякування» кабінету міністрів при Людовіку XVI [45, с. 86]. У даному сенсі наміри терористів передбачають налякати, примусити до певних дій. З такою характеристикою погоджується й дослідник С. Сігеллер, відзначаючи, що тактична ціль тероризму полягає в приверненні уваги до проблеми, а стратегічна – у спробі досягти суттєвих соціальних змін. За переконанням С. Сігеллера, суть явища тероризму полягає у набутті влади страху для висування та захисту політичних вимог, які не можуть бути задоволені в інший спосіб [6, с. 10].

Узагальнюючи усі вищевикладені дефініції та характерні риси феномену тероризму, можна зробити висновок, що тероризм – це форма політичного насилля, спрямована на здійснення політичних цілей окремих людей / груп або організацій шляхом примусу представників державних органів, міжнародних та інших установ до здійснення тих чи інших дій на користь терористів методом реалізації останніми загроз щодо певних осіб / груп осіб чи об'єктів суспільного життєзабезпечення, джерел підвищеної небезпеки для людей чи оточуючого середовища [3, с. 164]. Тобто тероризм можна окреслити як акт насилля чи загрози насилля з метою викликати страх та змусити певних осіб діяти у потрібному для терористів напрямі.

З таким тлумаченням схоже і визначення тероризму в енциклопедичному словнику з державного управління: застосування насильства або погроза здійснення насильницьких дій з метою поширення страху, паніки серед населення країни, в органах державної влади і місцевого самоврядування та досягнення таким чином політичних цілей [14, с. 703]. А відповідно до складу організації, мотивів та цілей терористів існують такі його різновиди: націоналістичний (сепаратистські та національно-визвольні цілі), релігійний (боротьба між прихильниками різних релігій та конфесій, можливі спроби встановлення теократичного правління) та ідеологічний

(правий і лівий) [14, с. 703]. У словнику також можемо віднайти характеристику міжнародному тероризму, відповідно до якої йому властиві такі специфічні ознаки: міжнародно-політична небезпека для світового правопорядку і міждержавних відносин та для міжнародної безпеки і міжнародних інтересів держав; міжнародно-правова протиправність, яка полягає у визнанні його акцій міжнародними злочинами; співробітництво терористичних груп і організацій, близьких за політичною спрямованістю до їхньої діяльності, в підготовці та здійсненні терористичних актів; непередбачуваність у діях терористів та їхніх угрупованнях [14, с. 434-435].

Тобто у будь-якому з визначень спільною ознакою є притаманність тероризму насильства, метою здійснення якого є викликати страх, порушити існуючий політичний (чи суспільний) порядок та змусити опонента прийняти відповідне рішення для певних суспільних змін.

У контексті визначення основних характеристик феномена тероризму варто звернути увагу на Європейську конвенцію про боротьбу з тероризмом [13], яку було прийнято 1977 року. В ній, зокрема, перераховано низку діянь, які можна вважати терактами, спільною рисою яких є також застосування насильства.

Найбільш місткою та загальною, на нашу думку, а також такою, що максимально ясно зображає сутність тероризму, є дефініція американських дослідників В. Маллісона та С. Маллісона, які стверджують, що тероризм є «систематичним використанням крайнього насильства та погрози насильством для досягнення публічних і політичних цілей» [7]. Вартими уваги є трактування тероризму іншими дослідниками, наприклад, єгипетським політологом М. Сід-Ахмедом. Науковець розглядає це явище в контексті технологічного розвитку, зокрема, й у військовій галузі, що призвело до модифікації класичних форм ведення воєн. На його думку, зміна форм ведення війни означає лише те, що боротьба між супротивниками набуває інших форм [7]. Власне, у такому сенсі він розглядає і тероризм – як продовження війни іншими заходами.

Якщо звернути увагу на нормативно-правову основу боротьби з проявами тероризму в Україні, то тероризм можна трактувати так: «суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей» [29].

Отже, проаналізувавши наявні у доступній літературі визначення та характеристики досліджуваного феномена, можна зробити висновок, що всі дослідники, які вивчають явище тероризму, зважають на його основні характеристики. Йдеться, перш за все, про свідому спрямованість на людські жертви, на руйнування певних цінностей, провокацію ненависті між різними групами. Невід'ємною частиною тероризму є залякування та підбурювання своїх потенційних спільників. Також відмінною рисою тероризму є наявність політичних мотивів у його суб'єктів, що характеризує цей феномен як вид політичного насилля.

Таким чином, сутність тероризму з огляду на його характерні риси, можна тлумачити як акти насильницької дії, за яких суб'єктами цих дій використовуються ресурси різного характеру (інформаційні, технологічні, фінансові тощо), відбувається свідоме нехтування цінністю людського життя та масове залякування для досягнення основної мети – зміни існуючого порядку (локального чи глобального масштабу) та одержання важелів впливу на формування нового. При цьому варто зауважити, що об'єктивне трактування поняття тероризму є достатньо складним, оскільки потребує врахування складності структури та проявів цього соціально-політичного феномена, а також інтенсивність змін щодо його масштабів, використовуваних інструментів, форм тощо.

Різноманіття форм і проявів тероризму в сучасному світі, розбіжності, що існують в його характері та спрямуванні, а також невизначеність його

кордонів, зумовлюють наявність у наукових дослідженнях розгалуженої структури типології тероризму. У науковій літературі можна віднайти значну кількість видів тероризму: політичний, кримінальний, націоналістичний, повітряний, міжнародний, ідеологічний, етнічний, релігійний, індивідуальний, державний, військовий, мирний, тюремний, комп'ютерний тощо. Намагаючись упорядкувати існуючі класифікації за загальними критеріями, Б. Мартиненко пропонує розділити тероризм на два види: міжнародний і внутрішній [цит. за 19, с. 152].

Л. Бонанате пропонує розглядати типологію внутрішньодержавного та міжнародного тероризму з урахуванням його ставлення до державної системи. Виокремлюються два види внутрішньодержавного тероризму: один спрямований на захист існуючого суспільного ладу, інший – опозиційний до існуючого [50, с. 99].

Дж. Белл поділяє тероризм на такі види: організаційний (застосовується для підтримки дисципліни), лоялістський (використовується з метою отримання матеріальної допомоги), функціональний (для досягнення стратегічної переваги шляхом спеціальних акцій), провокаційний, маніпуляційний (шантаж щодо загрози знищення матеріальних об'єктів, фізичних осіб у випадку невиконання вимог), символічний (як жертва обирається особа, яка ототожнюється з ворогом) [48, с. 57].

Розгорнуту класифікацію тероризму запропонував А. Дмитрієв, виділивши його види за такими ознаками: за сферою дії (внутрішньодержавний та міждержавний); за ставленням суб'єктів до державної влади (державний, недержавний); за ступенем організованості (стихийний, структурований); за кількістю учасників (індивідуальний, масовий); за джерелом ініціативи (оборонний, агресивний); за масштабом (одноразовий, масовий); за інтенсивністю; за соціальною характеристикою суб'єкта тероризму (етнічний, релігійний); за спрямованістю та глибиною соціальних перетворень (реформістський, радикальний, консервативний); за

способами впливу на об'єкт (демонстративний, інструментальний); за засобами, які використовуються (збройний, мирний) [12, с. 124].

Отже, бачимо, що питання типологізації тероризму, як і визначення, є дискусійним і не має системного підходу до його вивчення.

1.3. Об'єктивні та суб'єктивні детермінанти глобального тероризму

У сучасному світі ми постійно спостерігаємо такі негативні явища, як: посилення злочинності, корупції, втрата національного суверенітету, збільшення масштабів тероризму тощо, що є, певною мірою, наслідками глобалізації світової економічної системи. Реальна перспектива серйозних конфліктів у майбутньому, у тому числі збройних, що ґрунтуються на тактиці тероризму, є цілком можливою, адже нестабільність сучасного світу, деформація колишніх балансів у світовому політичному протистоянні, непередбачуваність подій у соціальній та інших сферах є очевидною. Всі ці фактори впливають на ескалацію світового тероризму.

Дослідники терористичної діяльності виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні детермінанти, які викликають появу тероризму. Серед об'єктивних причин називають: нерозв'язаність соціальних (у тому числі й територіальних), національних чи релігійних проблем, що мають для конкретної групи людей суттєве значення; війна, у рамках якої терористичні акти стають її частиною воєнних дій; наявність країн або соціальних, національних, релігійних чи інших груп, що відрізняються від своїх сусідів високим рівнем матеріального добробуту й культури та в силу своєї політичної, економічної та військової могутності диктують свою волю іншим країнам чи соціальним групам; існування, як правило, таємних організацій, зокрема релігійних, сектантських, які наділяють себе месіанськими здібностями; невирішеність економічних питань, стан безвиході, загострене почуття соціальної справедливості; слабкість державної влади, нездатність правоохоронних органів знешкоджувати терористів; порушення прав і

свобод людини і громадянина представників певної групи, зневажливе ставлення до них; відносна доступність зброї тощо [11, с. 65-66].

Аналізуючи причини існування терористичної діяльності у сучасному світі, варто розглядати тероризм як організований вид злочинності, оскільки така діяльність завжди добре спланована та ресурсно забезпечена. Тенденція до злиття цих явищ є очевидною. Одним із основних чинників, що призводить до такого об'єднання, є зміни політичного становища у світі. Світова спільнота вживає активних заходів щодо позбавлення фінансової спроможності терористичних угруповань, а це мотивує їх активізувати свої зусилля у злочинній діяльності з метою здобуття матеріальних ресурсів для своєї діяльності.

Правознавець В. Канцір також розглядає взаємозв'язок організованої злочинності та тероризму, адже злочини, вчинені організованими злочинними групами й терористичними організаціями, на його думку, фактично не відрізняються технологією вчинення, характеризуються складною кримінологічною активністю, що проявляється у застосуванні різних форм насильства [16, с. 449]. Тобто така інтеграція організованої злочинності та тероризму є тим соціальним явищем, яке ми можемо спостерігати у наші дні. Відтак, створення та діяльність терористичної організації можемо розглядати як різновид організованої злочинності, основні ознаки якої і виступають детермінантами терористичної діяльності.

У діяльності терористичних об'єднань важливе значення має корупція, яка також, на нашу думку, є достатньо вагомим визначальним чинником їх виникнення та функціонування. Корупція у кооперації з організованою злочинністю та тероризмом криміналізує все, що їх стосується, і створює надзвичайну загрозу безпеці будь-якої держави та світу в цілому. Тероризм у багатьох державах світу виник не тільки в результаті політичних, релігійних, національних та економічних суперечностей чи конфліктів, а й через розвинену корупцію. Саме корупція як суспільне явище, що безпосередньо пов'язане з тіньовою економікою і злочинним бізнесом, призвела, наприклад,

до наркобізнесу та диктату насильства у цій сфері. Ядром цього «бізнесу» і став тероризм.

Вищесказане може свідчити про подібність детермінації організованої злочинності та діяльності терористичних об'єднань. Відтак, зрощування тероризму та організованої злочинності є беззаперечним, а наслідування цих явищ одне одним (у контексті структури та організації діяльності, методів та механізмів функціонування тощо) і може бути особливою детермінантою діяльності терористичних об'єднань.

Щодо суб'єктивних детермінант тероризму, зауважимо, що такі характеристики можуть бути дуже різноманітними. Тому без конкретної інформації про протиправну діяльність таких осіб виявити їх дуже важко. Проте можна назвати загальні суб'єктивні причини, які породжують сучасний тероризм. Серед них найбільш актуальними, на наш погляд, є: наявність у особи чи групи осіб владних амбіцій, коли їх владні намагання вступають у конфлікт з прийнятими нормами моралі і права, що перешкоджають реалізації відповідних владних намагань; свідомий вибір насильства як ефективної зброї у боротьбі з опонентом; деформація сприйняття понять порядку і справедливості, прихильність поведінковим принципам, коли насильство стає прийнятним засобом досягнення цілей; звернення до спадщини політичних, релігійних та інших організацій екстремістського спрямування, у яких є культ сили та зброї; усвідомлення групою себе як пригноблених, позбавлених прав, відчуття ними необхідності захисту; створення образу ворога, що об'єднує осіб, схильних до екстремізму; бажання продемонструвати свою перевагу, залякати, руйнування цінностей тощо [11, с. 65-66]. Відповідно до таких характеристик бачимо, що у представників терористичних організацій виникає такий тип правосвідомості, який передбачає визнання тільки власних прав і нехтування загальноприйнятими правами інших [17, с. 31]. Така деструктивна правосвідомість виникає не тільки внаслідок певних психологічних настанов індивіда, а й також у результаті функціонування тоталітарних ідеологій,

релігійних культів тощо. Можна також стверджувати, що носіями деструктивної правосвідомості найчастіше стають люди, незадоволені своїм соціально-економічним становищем, тому вони більш схильні до протиправних поведінкових практик.

Висновки до першого розділу

Дослідивши основні теоретичні напрацювання стосовно явища тероризму, було з'ясовано, що на сьогодні не існує загальноприйнятої дефініції даного поняття, що розкриває його різноплановість та складність у контексті динамічності змін його форм, проявів, масштабів тощо. Приймаючи до уваги основні притаманні ознаки терористичної діяльності, можна зробити висновок, що тероризм – це застосування насильства або погроза здійснення насильницьких дій з метою поширення страху серед населення та в органах влади та досягнення таким чином певних політичних цілей з обов'язковим приверненням максимальної суспільної уваги.

Типологізація досліджуваного явища, так само, як і його визначення, не має системного характеру. Дехто взагалі відмовляється від ідеї типологізації тероризму через значні розбіжності у часі та місці між різними його типами. Відтак, більшість терорологів пропонують свої схеми формування класів та типів тероризму.

Розглядаючи історичний аспект еволюції явища тероризму, зауважимо, що передумови сучасного міжнародного тероризму мають мультикомпонентний характер, зокрема, соціально-політичний, економічний, релігійний тощо. Тим не менше, попри основні чинники, які справляють вплив на еволюцію цього явища, досліджувати його варто як історичний феномен, що виник за конкретних обставин.

Щодо мотиваційних підвалин терористичної діяльності, то вони можуть бути абсолютно різними, але очевидним є зв'язок психологічних мотивацій та стану суспільно-економічних та політичних взаємин у

конкретному суспільстві у конкретний час. Тобто деструктивна правосвідомість терористів виникає не тільки внаслідок певних психологічних настанов індивіда, а й також у результаті функціонування тоталітарних ідеологій, релігійних культів конкретних суспільно-політичних умов. Як правило, носіями такої деструктивної правосвідомості найчастіше є люди, що незадоволені своїм соціально-економічним становищем, тому вони більш схильні до протиправних поведінкових практик.

РОЗДІЛ II

ГЛОБАЛЬНИЙ ТЕРОРИЗМ ЯК ЧИННИК НІВЕЛЮВАННЯ ПРИНЦИПІВ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

2.1. Базові принципи ліберальної демократії

На сьогодні більшість сучасних держав за конституціями є демократичними. У сучасному світі поняття демократії та лібералізму є настільки поширеними дефініціями як у науковому, так і в повсякденному дискурсах, що їхній первісний зміст доволі часто спотворюється та нівелюється. Наприклад, такі видатні мислителі, як Р. Даль [10] та С. Хантінгтон [46] переконливо доводять, що після Другої світової війни розпочалося термінологічне викривлення змісту поняття демократії. Дж. Сарторі посилається на Дж. Орвелла, який зауважував, що стосовно поняття демократії не існує єдино узгодженого визначення, а спроби створити таке визначення зустрічають спротив з усіх сторін: «Захисники режиму будь-якого типу заявляють, що це і є демократія, і вони бояться, що доведеться відмовитися від використання цього слова, якщо воно отримає єдине для всіх значення» [60].

Щодо поняття лібералізму, то саме слово походить від латинського *liber* – вільний [6, с. 6]. Найчастіше під цим терміном розуміють ідеологію, яка виходить з того, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та її економічного ладу [14, с. 368]. Лібералізм, як правило, асоціюється зі свободою людини. Автори Оксфордської енциклопедії визначають його як «політичні погляди, що надають особливого значення забезпеченню свободи особистості в суспільстві» [28, с. 142]. Лібералізм часто використовують як прикметник для акцентування на відповідних характеристиках політики, економіки та інших сфер суспільного буття чи окремих індивідів чи груп людей. У такому розумінні лібералізм не відокремлюють від демократії. Як зазначає М. Сазонов, у другій половині

XIX ст. ліберальні та демократичні ідеали злилися в єдине ціле у суспільній свідомості [40, с. 85], але таке злиття було помилковим, оскільки ці два явища базувалися на різних ідеях (лібералізм – на ідеї свободи, а демократія – на ідеї рівності). У подальшому відбулося розходження лібералізму і демократії, а потім – їх нове злиття у вигляді ліберальної демократії. Сучасні політичні системи західного типу виникли саме під впливом такого синтезу лібералізму та демократії. Мабуть, тому так широко використовується поняття саме «західна демократія» або – ліберальна демократія.

Дж. Сарторі також стверджував, що західна модель держави є результатом поєднання концепцій лібералізму та демократії [60]. З XIX ст. до XX ст. ця синергія характеризувалася домінуванням у ній лібералізму. У другій половині XX ст. баланс дещо змінюється – його центр зміщується до демократії, але демократія не витісняє і не заміщує собою лібералізм. Демократія набуває нових рис, вона стає не лише політичною формою участі народу у прийнятті політичних рішень, а означає прагнення до соціальної рівності та економічного добробуту. Ці нові характеристики з'явилися у результаті покращення взаємовідносин політичної системи з громадянським суспільством та оптимізації взаємодії складових самої політичної системи.

Ліберальна демократія є поєднанням двох парадигм: одна встановлює межі діяльності влади заради збереження індивідуальної свободи, інша заснована на волі більшості, що виражається через виборчі процеси. Без ліберального елемента воля більшості може перетворитися на тиранію більшості, яка пригнічуватиме індивідуальності. Без мажоритарного елемента існує сильний ризик того, що правителі переслідуватимуть свої власні інтереси, що обмежує права всіх інших громадян.

Як зазначав Ф. Фукуяма, схожі одна на одну кризи авторитаризму й соціалістичного планування залишили лише одну ідеологію, яка має потенціал універсальної значущості – ліберальну демократію, доктрину індивідуальної свободи та суверенності народів. Через двісті років після того, як ці ідеї надихнули французьку та американську революції, принципи

свободи та рівності продемонстрували не лише свою міць та довговічність, а й свою здатність відроджуватися через певні часові проміжки [20, с. 1037]. На думку філософа, держава може бути ліберальною, хоча і не демократичною, і навпаки.

Отже, можна зробити висновок, що базисом співвідношення демократії та лібералізму є принцип рівності через свободу. Свобода являє собою основу, на якій будується демократичне суспільство.

Прості ознаки для сприйняття ліберальної демократії на емпіричному рівні подає Р. Соренсен, виділяючи її критеріями участь, політичну конкуренцію та громадянські та політичні свободи [63, р. 23-24]. Ключовою умовою для становлення ліберальної демократії є відкрите суспільство, яке характеризується терпимістю, плюралізмом, співіснуванням і конкуренцією широкого спектру суспільно-політичних поглядів. Також загальне виборче право, яке дає кожному громадянину країни рівні можливості для голосування, незалежно від раси, статі, матеріального становища або освіти. Ліберальна демократія спирається на верховенство закону та загальну рівність перед ним. Тому за умов цього політичного режиму забезпечується найбільший рівень законності та порядку в державі.

Цікавий підхід до розуміння сутності та базових принципів ліберальної демократії віднаходимо у Л. фон Мізеса, який вважав, що позиція лібералізму щодо проблеми функцій держави є неминучим наслідком його захисту приватної власності на засоби виробництва. Таким чином, захист приватної власності на засоби виробництва передбачає дуже суворе обмеження функцій, відведених державі. Цього достатньо, щоб визначити умови, які держава має забезпечити, аби демократія відповідала ліберальним цінностям. Автор зазначав, що ліберальна демократія не тільки повинна бути спроможною захищати приватну власність; вона також мусить бути так влаштована, щоб спокійний та мирний шлях її розвитку ніколи б не переривали громадянські війни, революції або повстання [25, с. 21]. Ліберальна демократія, вважає Л. Фон Мізес, – це форма політичного

устрою, яка уможлиблює адаптацію уряду до бажань керованих ним людей без насильницької боротьби. Можливість змінити уряд або його політику мирним шляхом і без насильства сприяє стабільності та визначеності в суспільстві.

На думку Й. Шумпетера, ліберальна демократія повинна дотримуватись таких критеріїв, як: політичні права (змагальність, опозиція та участь) та громадські свободи; влада в руках виборних посадовців; баланс влади; непередбачувані результати виборів; політичне представництво меншин; свобода асоціацій; суспільний плюралізм; незалежні ЗМІ; незалежна судова влада; верховенство права; повага до права власності [9, с. 17-18].

Подібні критерії ліберальної демократії пропонує Л. Даймонд: приналежність реальної влади виборним чиновникам й особам, що ними призначаються; конституційна обмеженість і підзвітність виконавчої влади; реальні можливості доступу опозиції до влади; політичні та інші права культурних, етнічних, конфесійних та інших меншин; інші форми представництва інтересів, окрім електоральних; наявність альтернативних джерел інформації; наявність у індивідів основних прав і свобод; політичне рівноправ'я громадян, захищене незалежною судовою владою; влада закону, що захищає громадян від свавілля [9, с. 19-20].

Достатній рівень матеріального добробуту в країні також є одним із факторів функціонування ліберальної демократії, і цей показник відіграє значну роль у забезпеченні її стійкості. В умовах ліберальної демократії існують накопичення людського капіталу, невисока інфляція, низька політична та економічна нестабільність і відносно незначне втручання держави в діяльність підприємців. Частина дослідників вважає, що ці обставини, особливо економічна свобода, сприяють економічному підйому та росту рівня добробуту всього населення, відображеному у ВВП на душу населення [55, р. 158-176].

Важливою характеристикою ліберальної демократії є те, що цінність народовладдя обмежена визнанням низки базових свобод, які мають пріоритет перед народовладдям. До цих базових свобод належать ті, що їх Дж. Ролз у праці «Теорія справедливості» характеризує як основоположні для людей [38, с. 250]. Тому найбільш фундаментальні в окресленому контексті критерії ліберальної демократії мають обриси громадянських прав і свобод (свобода слова і думки, об'єднань, релігії, право мати особисту власність, свобода брати участь у виборах і обіймати державні посади, презумпція невинуватості, свобода від свавільного арешту та ув'язнення, визначена концепцією верховенства права, право на життя й на гідність особистості, свобода засобів масової інформації та доступ до альтернативних джерел інформації, незалежне правосуддя, рівність перед законом, право на дотримання належних правових процедур в умовах верховенства закону, недоторканність приватного життя й право на особисту таємницю, свобода пересування й вибору місця роботи, право на освіту, право на вільну працю та свободу від надмірної економічної експлуатації, рівність можливостей). Найбільш фундаментальні критерії ліберальної демократії мають обриси громадянських прав і свобод.

У контексті досліджуваної проблематики особливого значення набуває факт того, що деякі люди, принципово незгодні з доктриною ліберальної демократії, нарівні з іншими мають ті ж самі права та свободи. Відшуковуючи взаємозв'язок між феноменом сучасного тероризму та концепцією ліберальної демократії, зауважимо, що за останні десятиліття тероризм та його прояви помітно трансформувались. Можна сказати, що на даний час тероризм є невід'ємною частиною сучасної демократії. Так, соціальний психолог О. Покальчук навіть говорить про те, що тероризм є проектом самої демократії [42]. На думку науковця, тероризм у наш час має абсолютно іншу конфігурацію, ніж у минулих століттях, і є породженням самої демократії. Таку принципову позицію він підкріплює твердженням про те, що у XIX ст., наприклад, людина як особистість не була цінністю для

суспільства / держави. Згодом, коли індивід стає основною цінністю в демократичних державах, терористичні атаки почали набувати великих масштабів та частоти, оскільки саме люди стали їх об'єктами та найвразливішим місцем для держави. Окрім того, дослідник акцентує на матеріальній складовій тероризму, говорячи про це явище як явище багатих людей, які живуть у розвинених демократіях і використовують бідних людей у якості інструменту для скоєння терористичних актів.

Цікавим у роздумах автора про сучасний тероризм є його порівняння з корупцією. Науковець певен, що тероризм подібний за своїми параметрами до корупції, оскільки його загроза існує зараз у кожній країні і уникнути його до кінця не вдасться, так само, як і корупції. Можна лише мінімізувати потенційні збитки від терористичних актів або зменшити кількість об'єктів загрози, які можуть бути піддані терористичним атакам [42].

На нашу думку, такі роздуми з досліджуваного питання є доволі контроверсійними, оскільки називають демократію та її базову цінність (людиноцентричність) підґрунтям виникнення тероризму. Варто нагадати, що детермінантами сучасного тероризму є причини, зазвичай виражені в якійсь соціальній несправедливості, на яку потім нашаровуються багато інших обставин, і соціально-економічні причини забарвлюються в той чи інший політичний, ідеологічний, національний, релігійний або навіть у психологічний аспект, що ще більше зміцнює терористичну цілеспрямованість різних груп і верств населення та його окремих представників.

Зарубіжні дослідники феномену тероризму у своїх численних наукових дослідженнях також акцентують на нерозривному зв'язку даного явища та ліберально-демократичного управління. Так, наприклад, Л. Вайнберг стверджує, що стабільна демократія та тероризм ідуть поруч одне з одним [66]. Автор вказує на те, що терористичні атаки найчастіше відбуваються у найбільш стабільних демократіях, а винні та жертви цих атак є громадянами одних і тих самих демократій. Л. Хальтман також зазначає, що саме

демократії є найбільш вразливими щодо насильства, оскільки за такого правління громадськість може притягнути до відповідальності уряд за нездатність забезпечити безпеку, і це створює суттєві стимули для терористів по відношенню до громадян [57]. У той же час саме через відкритість демократичних суспільств існує велика ймовірність здійснення насильницьких дій. Таким чином, такі ознаки демократії, як відповідальність та транспарентність, які є її сильними сторонами, по суті змінюють своє призначення і стають її ахіллесовою п'ятою.

Французький дослідник І. Сом'єр у своїх працях також звертає увагу на вразливість демократії [62]. На його думку, стратегія терору, є найбільш ефективною тоді, коли вона розгортається в тих суспільствах, де громадська думка відіграє центральну роль у відносинах між владою та громадянами.

Аналізуючи прояви терористичних дій останніх десятиліть, можна стверджувати, що сьогодні тероризм (особливо міжнародний) є не стільки зіткненням релігій, націй (недемократичних та демократичних), але є й антагонізмом, якщо можна так сказати, між бідністю окремих регіонів, які є нерідко потенційно багатими регіонами, і багатством розвинених країн (як правило, демократичних). Але й тут рушійною силою виступає не стільки низький рівень соціально-економічного становища, скільки відчуття соціальної несправедливості у світі та егоїстичні принципи окремих людей чи груп людей. Ґрунтуючись на таких думках, можемо говорити про однозначний зв'язок та вплив демократії та її принципів на існування та прояви сучасного тероризму, проте не називати її причиною виникнення даного явища.

Важко не погодитись із думкою, що сучасний тероризм має значний негативний вплив на функціонування ліберально-демократичних цінностей, і в той же час є «спровокований» ними. З одного боку, ліберальні свободи, які є невід'ємною частиною багатьох сучасних держав, виявляються одним із чинників проявів терористичних атак. З іншого боку, у результаті

терористичних діянь ціла низка базових ліберально-демократичних цінностей стає об'єктом порушення та нівелювання.

Якщо звернути увагу на об'єкти терористичних прагнень як на таких, яким безпосередньо завдається шкода чи виникає загроза щодо її завдання, то з урахуванням особливостей сучасних терористичних практик можна виокремити такі основні групи цих об'єктів. По-перше, йдеться про об'єкти прагнень загального характеру, щодо яких з боку терористичних суб'єктів висуваються вимоги їх послаблення, підриву чи дезорганізації. До них належать міжнародна безпека, внутрішня та зовнішня безпека окремої країни чи країн, міжнародні зв'язки, позиції та інтереси; засади суспільного ладу, політична організація суспільства, державна влада та її інституції; громадська безпека тощо. Друга група – це життя, здоров'я, свобода конкретних індивідів; безпека великої кількості людей на різних об'єктах (підприємства тощо); існування та нормальне функціонування певних матеріальних об'єктів [2, с. 166]. Все це є об'єктами безпосереднього терористичного впливу. У контексті об'єктів терористичних прагнень бачимо, що терористичні дії безпосередньо спрямовані проти базових людських цінностей, які визнаються ліберально-демократичною теорією (найбільша цінність сучасного світу – невід'ємне право людини на життя, на здоров'я, на безпеку тощо). Природно, що серед терористів існує неповага до закону, яка є вкрай небезпечно не тільки тому, що вона говорить про низький рівень правосвідомості або про відсутність потреби в праві взагалі, але й тому, що здебільшого це свідчить і про неповагу до особистості, до людини загалом, про зневагу до неї.

Нівелювання демократичних основ терористами впливає також із внутрішньополітичних цілей тероризму, серед яких можуть бути і зміна суспільного ладу, політичного режиму в державі; підриг демократичних перетворень або ускладнення їх проведення; дестабілізація внутрішньополітичної ситуації; дезорганізація діяльності державного апарату; провокування державної влади на здійснення дій, які можуть

скомпрометувати її в очах населення як жорстоку, несправедливу, авторитарну та виправдати дії терористів; зрив певних заходів органів влади й управління, наприклад, з консолідації внутрішньополітичних сил, забезпечення безпеки та порядку у районах поширення кризових і конфліктних ситуацій тощо; підрив впливу конкуруючих суспільно-політичних партій та організацій; дезорганізація їхньої діяльності за допомогою організації замахів на їхніх лідерів чи активістів.

Залежно від цілей та завдань терористів, а також основних об'єктів прагнень цих терористичних структур, тероризм виступає у різних формах, які впливають на зменшення чи повне знищення базових прав та свобод людини. Організація вибухів, руйнування та знищення матеріальних об'єктів, убивства та важкі тілесні ушкодження окремих осіб, викрадення людей, утримання їх у заручниках тощо – все це є інструментами безпосереднього негативного впливу на базові людино центричні ліберально-демократичні цінності. І тенденції розвитку терористичної діяльності за останні десятиліття у цьому контексті є невтішними, адже через розширення соціальної бази тероризму та його перетворення на довготривалий феномен сучасного світу можна говорити про динамічне зростання суспільної небезпеки як для міжнародних відносин, так і національного рівня, збільшення рівня загрози правам та свободам громадян багатьох країн.

Інтенсивність розвитку тероризму у контексті посилення суспільної небезпеки є інтегративною тенденцією, оскільки відбувається за кількома параметрами одразу. Окрім збільшення кількісних показників терористичної діяльності, тероризм активно масштабує свої загрози на транснаціональних рівнях, а також з точки зору невинних людських жертв. Відтак і загроза все більшого нівелювання демократичних принципів суспільного буття також зростає.

Отже, зважаючи на масштаби руйнівного характеру сучасного тероризму та необхідності оперативного та ефективного протистояння цьому явищу (чи його запобігання), дії держав у сфері протидії тероризму іноді

змушені бути такими, що певним чином спрямовані на обмеження чи повну заборону деяких базових демократичних цінностей. Ступінь такого обмеження безпосередньо залежить від рівня реальної чи можливої терористичної загрози. Таким чином, виникає вимушена суперечка між необхідністю створення державними інституціями безпекових умов для життя громадян країни та деякими їхніми правами та свободами. Розв'язання такого антагонізму є дуже складним завданням для сучасних демократичних країн, що стикаються чи можуть стикнутися з проявами терористичної агресії. Існуючі та можливі до застосування напрями узгодження цих позицій розглянемо у наступному підрозділі роботи.

2.2. Можливості та виклики балансування безпекової політики ліберальної держави та демократичного врядування

Як уже зазначалось, політика протидії терористичній агресії з боку держав, які їх зазнають чи можуть зазнати, є достатньо складною у багатьох її сенсах, зокрема, і через вирішення суперечностей між превалюванням чи безпеки громадян, чи їх свободами. Боротьба окремих держав і усього цивілізованого світу в цілому з міжнародним тероризмом триває не перше десятиліття, й навряд чи її можна назвати легкою для демократичної спільноти. Події 11 вересня, які стали умовною «точкою відліку» не тільки для США, насправді вперше повною мірою продемонстрували, на що здатні терористи.

Сьогодні, в умовах постійного зростання рівня терористичної загрози, а також масштабної міграційної кризи, посилення контролю та заходів безпеки є необхідною практикою в політиці будь-яких країн, і не тільки тих, що потерпають від атак терористів. Очевидно, це також пояснює, чому в багатьох державах посилюється перевірка на кордонах, що багатьма людьми сприймається як обмеження їхніх свобод. Але це є часткою загальної ціни за право кожної з країн на власну безпеку.

Згідно з міжнародним правом будь-яка держава зобов'язана захищати своїх громадян від загрози терористичних актів та притягувати до відповідальності осіб, які вчиняють або готують чи сприяють вчиненню таких терористичних актів. З іншого боку, держави повинні забезпечити права людини щодо осіб, які переслідуються у зв'язку з антитерористичною діяльністю правоохоронних та інших державних інституцій. Відповідно до Постанови Ради Безпеки ООН 1456, прийнятої 2003 року [61], усі держави повинні вжити невідкладних заходів для запобігання та придушення всієї активної та пасивної підтримки тероризму. Будь-які заходи країни, спрямовані на боротьбу з тероризмом, повинні відповідати зобов'язанням країни відповідно до міжнародного права, зокрема відповідно до міжнародного права людини, біженців та гуманітарного права. Крім того, один із чотирьох компонентів Глобальної антитерористичної стратегії ООН [65] стосується забезпечення поваги прав людини для всіх та верховенства права як головної основи боротьби з тероризмом. Йдеться про забезпечення прав людини не лише щодо громадян країни, які можуть стати жертвами терористичних дій, а й щодо осіб, які причетні чи можуть бути причетними до цих діянь. На підтвердження важливості цієї вимоги варто згадати виступ Верховного комісара ООН з прав людини Зейда Раада Аль Хуссейна, який у червні 2017 року попередив, що серйозні порушення прав людини в контексті протидії тероризму є небезпечним та самовбивчим підходом у політиці країн. «Це перетворює не лише одну особу, фальшиво звинувачену, на людину, яка ненавидить цю державу, але й її родину, друзів, можливо, навіть багатьох членів громади. Деякі можуть навіть піти далі, ніж проста ненависть», – акцентував Верховний комісар [58].

Серед найбільш поширених порушень прав людини, які зазнають особи у процесі їх переслідування за вчинення чи причетність до вчинення терористичних актів, можна виокремити декілька, що зустрічаються у міжнародній практиці найчастіше. Йдеться, насамперед, про довільний арешт та затримання. Відповідно до Міжнародного пакту про громадянські та

політичні права людини, ніхто не може бути позбавлений волі, крім тих підстав та у порядку, що встановлені законом [56]. Особа, яка заарештована за кримінальним звинуваченням, повинна бути негайно передана судді для підтвердження законності такого арешту або звільнена. Досудове тримання під вартою не повинно бути обов'язковим для всіх підсудних, звинувачених у певному злочині, без огляду на окремі обставини. Доволі часто офіційному затриманню осіб, яких підозрюють у скоєнні терористичних дій, передують затримка представниками військових чи інших органів. Така практика часто призводить до збільшення ризику катувань та жорстокого поводження із затриманими.

Практика катувань та жорстокого поводження із затриманими, до слова, також часто використовується як заборонена техніка допитів, щоб примусити людину давати певні показання. Можемо припустити, що такі практики використовуються для примушування осіб давати самообвинувачувальні заяви, які згодом можуть бути використані для виправдання їх офіційного арешту.

Заборона тортур чи інших форм жорстокого, нелюдського або принизливого поводження з покаранням є абсолютною, тобто відсутність будь-яких виняткових обставин, воєнний стан чи загроза війни, внутрішньополітична нестабільність чи будь-яка інша суспільна надзвичайна ситуація не може бути виправданою щодо катувань. Проте особи, затримані у зв'язку зі звинуваченнями у злочинах, пов'язаних з тероризмом, часто зазнають катувань або жорстокого поводження, включаючи побиття, знущання та електрошоки. При цьому випадки катувань переважно не розслідуються, що призводить до середовища безкарності винних.

Також одним із прав, яке доволі часто порушується відповідно до осіб, яких звинувачують у скоєнні терористичних актів чи до причетності до них, є право на справедливий суд. Ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає, що кожен має право на справедливе та публічне слухання компетентним, незалежним та неупередженим органом [23]. Особа,

обвинувачена у вчиненні кримінального правопорушення, має право вважатись невинуватою доти, доки її провину не доведено. Справедливість судового розгляду досягається за допомогою мінімальних судових гарантій, на які має право людина, включаючи судовий розгляд без зайвих затримок та заборону примушувати людину свідчити проти себе або визнати свою провину. Варто зазначити, що багато розслідувань є затяжними. Хоча немає чіткого критерію щодо тривалості, деякі судові процеси є надзвичайно тривалими, підсудні при цьому залишаються під вартою. У деяких випадках суди призначають свої засідання лише раз на кілька місяців, щоб продовжити досудове затримання підсудних. Комітет з прав людини у своєму коментарі [66] зауважив, що тривале тримання під вартою може поставити під загрозу презумпцію невинуватості людини.

Звернемо свою увагу на можливе порушення прав людини, що провокується терористичними діями, а точніше яке може виникнути в процесі антитерористичних дій з боку органів державної влади. Здійснення терористичних актів дуже часто спричиняє введення в країні чи в окремому регіоні надзвичайного стану (або прирівняного до нього). Згідно зі ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, під час надзвичайного стану у державі, коли життя громадян знаходиться під загрозою, держава може вживати заходи на відступ від своїх зобов'язань за пактом в обсязі, який диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не тягнуть за собою дискримінації на основі раси, релігії, кольору шкіри, соціального походження тощо [23]. Про те саме йдеться і в ст. 15 Європейської конвенції про права людини [54]. Тобто у виключних становищах частковий відступ від зобов'язань щодо захисту прав людини є допустимим відповідно до міжнародних стандартів у сфері прав людини. Згідно з вищезазначеними статтями міжнародних документів, держави можуть не лише обмежувати права у тих випадках, коли це є правомочним, але і частково відхилятися від їх дотримання або взагалі призупиняти їх дію

у період дії обставин, які загрожують громадянам (у тому числі під час антитерористичних дій).

В умовах боротьби з тероризмом обставини, за яких можуть бути використані такі повноваження, повинні бути ретельно зважені. Будь-які заходи, що виходять за рамки стандартів у галузі прав людини, повинні бути розглянуті в контексті часткового відступу, і при цьому слід переконатися, що такий відступ є правомірним за даних обставин. Тому дуже важливо розуміти, як і коли допустимо відступати на законних підставах від міжнародних стандартів у галузі прав людини.

Можливість відступу від дотримання прав людини передбачена в договорах як тимчасовий захід, що дозволяє призупинити дію деяких прав за умов критичної ситуації в державі. Дію призупинених чи частково призупинених прав слід припиняти тільки для того, щоб в найкоротші терміни забезпечити повернення до нормальної ситуації. Як тільки ця мета досягнута, дотримання договорів у галузі прав людини має бути відновлено а повному обсязі.

Але наголосимо, що тими самими нормами міжнародних документів, які зазначалися вище, а також аналогічними положеннями інших міжнародних договорів в області прав людини, визнається, що незалежно від ситуації деякі права людини не можуть бути обмежені [23, 54]. Ці положення договорів у вигляді загальних принципів стосуються: права на життя; захисту від катувань, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження або покарання; захисту від рабства; захисту від кримінальних покарань і законів, що мають зворотну силу.

Оскільки можливість відступати від стандартів у галузі прав людини здатна підірвати сукупність цілей і значення міжнародного захисту прав людини в цілому, органи, відповідальні за виконання і захист договорів в цій сфері (Комітет з прав людини ООН, Європейський суд з прав людини), сформулювали певні принципи, яким має відповідати таке відхилення від прав, щоб його можна було вважати правомочним. Йдеться про принцип

винятковості, гласності, пропорційності, послідовності, недискримінації та повідомлення. Ці принципи накладають обмеження на дії владних органів. Той факт, що держави можуть призупиняти дію деяких прав, не дає дозволу на свавілля з їх боку щодо людей.

Таким чином, щодо відхилення від дотримання прав людини у надзвичайних ситуаціях можна зробити висновок, що таке відхилення або обмеження має бути гласним, а його характер, обсяг і мета повинні бути мотивовані та роз'яснені; відхилення може бути переглянуте, при цьому перегляд може стосуватися обсягу, тривалості та способу здійснення; після того, як встановлено, що є загроза життю людей, яка потребує відхилення від прав, відповідна реакція, тим не менш, повинна бути сумірною та необхідною.

Аналізуючи деякі практики силової протидії тероризму, можна побачити, що вони є швидше не відхиленням, про яке йшлося вище, а вбачаються як прийнятна внутрішня логіка певних демократичних режимів, які формують феномен неліберальних демократій. Особливо актуальним таке твердження стає щодо терористів. Терористичне насильство становить значно серйознішу загрозу суспільній безпеці, тому може бути представлено як такий різновид злочинної діяльності, протидія якому апріорі виправдовує застосування жорстких превентивних або зворотних заходів. Таким чином, застосування надмірної сили у протидії тероризму зображується, як правило, як щось зовнішнє по відношенню до демократії. Необмежене застосування сили визнається природнім лише для диктаторських режимів. Тому деякі уряди можуть користуватись з цього для виправдання своїх дій щодо обмеження прав людини. Водночас ці дії можуть і не стосуватись безпосередньо боротьби проти терористичних загроз.

На нашу думку, оптимальними у протидії тероризму є не стільки силові, скільки соціокультурні методи, які можуть знизити ступінь ризику терористичної загрози. У цьому випадку боротьба ведеться не з наслідками, а з передумовами. У політичній сфері необхідно зміцнювати інститути

державної влади, забезпечити громадянський мир і національну злагоду, територіальну цілісність держави. В економічній сфері пріоритетним є подолання злиднів, безробіття, заморожування рахунків спонсорів терористів та їх конфіскація. У соціальній сфері необхідно проводити роз'яснювальну роботу серед населення для усвідомлення рівня небезпечності тероризму, сприяння виявленню потенційних суб'єктів тероризму. Однак найголовнішим є обмеження соціальної диференціації населення. Успіх антитерористичної діяльності безпосередньо залежить від ефективності правової політики держави. Завдання полягає не в придушенні окремих терористичних актів. Необхідно мінімізувати можливість терористичної діяльності, яка загрожує сталому розвитку глобалізованого світу.

Застосовувані методи силової боротьби з тероризмом доводять паліативний характер механізмів протистояння цьому явищу, оскільки не дають можливості усувати корінні причини його проявів. Потрібна, отже, нова парадигма пізнання цього суспільно-політичного явища, зокрема, орієнтована на з'ясування його справжньої рольової функції у процесах цивілізаційного розвитку.

Висновки до другого розділу

Розглянувши особливості тероризму у контексті їх впливу на базові принципи ліберальної демократії, можемо зробити наступні висновки:

1. Базисом співвідношення демократії та лібералізму є принцип рівності через свободу. Основними критеріями ліберальної демократії є участь, політична конкуренція та громадянські й політичні свободи. Ключовою умовою для її становлення та розвитку також є відкрите суспільство, яке характеризується терпимістю, плюралізмом, конкуренцією суспільно-політичних поглядів. В умовах ліберальної демократії народовладдя обмежене визнанням низки базових свобод, що мають пріоритет перед ним. Найбільш фундаментальні в даному випадку критерії

ліберальної демократії мають обриси громадянських прав і свобод. У контексті досліджуваної проблематики особливого значення набуває те, що деякі люди, незгодні з доктриною ліберальної демократії, у той же час разом з іншими мають ті ж самі права та свободи.

2. Терористична загроза притаманна будь-якій державі. Останнім часом прояви тероризму помітно трансформувались і стали невід'ємними складовими демократії. Відповідальність та транспарентність демократій роблять їх ще більш вразливими щодо терористичних дій. Сучасний тероризм має значний негативний вплив на функціонування ліберально-демократичних цінностей і водночас є їхнім наслідком. З одного боку, ліберальні свободи є одним із факторів функціонування тероризму. З іншого боку, у результаті терористичних атак ціла низка базових ліберально-демократичних цінностей стає об'єктом порушення та нівелювання.

Дії держав у сфері протидії тероризму іноді змушені спрямовуватись на обмеження чи повну заборону деяких базових демократичних цінностей. Ступінь обмеження безпосередньо залежить від рівня реальної чи можливої терористичної загрози. Отже, виникає вимушена суперечка між необхідністю створення державними інституціями безпекових умов для життя громадян країни та деякими їхніми правами та свободами. Розв'язання такого антагонізму є дуже складним завданням для сучасних демократичних країн, що стикаються чи можуть стикнутися з проявами терористичної агресії.

3. В умовах боротьби з тероризмом можуть бути застосовані заходи з відхилення чи звуження прав людини, і вони мають бути ретельно зважені. Відхилення від додержання прав людини (або їх обмеження) має бути гласним, а його характер, обсяг і мета повинні бути мотивовані та роз'яснені. Оптимальними у протидії тероризму є методи, які можуть знизити ступінь ризику терористичної загрози. Тобто боротьба ведеться не лише з наслідками, а й має превентивний характер. Запобігання тероризму має полягати у виявленні, усуненні, нейтралізації, локалізації і мінімізації дії тих чинників і причин, які або породжують тероризм, або йому сприяють.

РОЗДІЛ III

ГЛОБАЛЬНИЙ ТЕРОРИЗМ: ЗАГРОЗИ ДЛЯ УКРАЇНИ

3.1. Україна як буфер для міжнародних терористичних організацій

Як уже зазначалось раніше, міжнародний тероризм не обирає своїм об'єктом тільки певні місця чи особи. Під загрозою може опинитися будь-яка людина у будь-якій країні. Проте варто зауважити, що рівень такої загрози для різних країн є неоднаковим.

На думку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, можна виділити групи країн, щодо яких спостерігається підвищена у порівнянні до інших активність міжнародних терористичних організацій [24, с. 13-14]. По-перше, йдеться про країни, на території яких постійно перебувають лідери діючих терористичних організацій, та в яких розміщені їх осередки, або ж які входять до безпосередньої сфери інтересів терористів (Афганістан, Ірак, Сирія, Ємен, Пакистан). До другої групи країн можна віднести такі держави: США, Канаду, Велику Британію, Францію, Ізраїль тощо, тобто країни, які ведуть активну боротьбу з міжнародними терористичними організаціями.

І до третьої групи держав у контексті рівня зацікавленості ними з боку терористичних організацій можна віднести країни, які використовуються міжнародними терористичними організаціями як «транзитні». Важливим є той факт, що транзитні, або буферні країни не є ціллю як такою для терористичних організацій. Такі країни не розглядаються терористичними організаціями як потенційні цілі, а використовуються ними лише для транзиту (перепочинку, лікування, вербування нових членів тощо), тобто для забезпечення своєї діяльності.

Саме до цієї категорії буферних держав можна віднести і Україну. Такий висновок витікає із результатів діяльності українських безпекових органів. Так, зокрема, Служба безпеки України звітує про факти

використання міжнародними терористами транзитного потенціалу нашої держави [24, с. 14]. За останній час співробітниками СБУ було виявлено та заблоковано декілька транзитних каналів переправлення іноземних бойовиків міжнародної терористичної організації Ісламська держава до інших держав через українські міста (Харків, Дніпро, Київ).

Таке використання представниками міжнародних терористичних організацій транзитного потенціалу України може бути використано Російською Федерацією у рамках гібридної війни з нашою державою. Факти перебування бойовиків-терористів в Україні може стати офіційним підґрунтям та аргументом для країни-агресора для виправдання, наприклад, введення російських збройних сил на територію України у разі прийняття рішення про масштабування збройної складової гібридної війни на українській території. Російська пропаганда може трактувати такі свої дії як необхідність боротьби з міжнародним тероризмом.

Але попри виявлення та блокування національними правоохоронними органами фактів перебування представників міжнародних терористичних організацій на території нашої держави, все ж таки на даний час для України найбільша терористична загроза впливає не з тенденцій розвитку міжнародного тероризму, а з боку агресивної політики північного сусіда, яка спрямована на подальшу дестабілізацію і дезінтеграцію нашої держави і пов'язаної з цим організації та підтримки діяльності терористичних утворень – так званих ЛДНР, а також низки організацій сепаратистського спрямування, що діють у багатьох регіонах нашої держави (Харківські партизани тощо).

Терористичні загрози з боку самопроголошених республік підтверджуються й міжнародними дослідженнями. Так, згідно Глобального індексу тероризму Україна з початку російської агресії проти нашої держави перемістилася з 51 на 11 з 163 країн [64]. Окрім цього, наприклад, у 2016 році, за даними РБК-Україна, Служба безпеки України попередила вчинення близько тридцяти терористичних актів, затримала п'ятдесят шість учасників

терористичних та диверсійно-розвідувальних груп [15]. При цьому терористична активність в Україні має характерні ознаки «класичної» тактики терору (вибухи, залякування, диверсії тощо) не тільки в районі проведення антитерористичної операції, а і в інших регіонах України (терористичний акт під час пішої ходи у Харкові у 2015 році, підрив комунікацій ДП «Завод ім. В. О. Малишева» та вибухи поблизу Лозівського військкомату у 2014 році, вибух автомобіля журналіста Павла Шеремета у 2016 році тощо).

Також для України властивим є застосування важкої зброї, у тому числі проти мирного населення (обстріли житлових масивів Маріуполя та Краматорська зі сторони сепаратистів ЛДНР у 2015 році, збиття пасажирського літака Малайзійських авіаліній МН17 у 2014 році, знищення цивільного пасажирського автобуса поблизу Волновахи у 2015). Використання бойовиками мирного населення як «живого щита» також є відмінною ознакою конфлікту на Сході України. Або, наприклад, ведення вогню з житлових кварталів населених пунктів, розміщення зброї біля цивільних об'єктів, по яких українські військові ніколи не відкривають вогонь у відповідь (школи, лікарні, дитячі садки тощо). Представники військових угруповань самопроголошених республік та російські найманці, так само, як й інші терористи по всьому світу, переслідують громадян тимчасово окупованих українських територій за проукраїнські політичні погляди або відмінні від їхніх релігійні переконання; міжнародні спостерігачі постійно відмічають з їх боку жорстоке поводження із захопленими українськими військовослужбовцями та проукраїнські налаштованими мешканцями Донбасу тощо. До речі, варто також відмітити і перманентне перешкоджання з боку бойовиків діяльності міжнародних організацій, і гуманітарних, зокрема. Йдеться про недопущення гуманітарних конвоїв ООН постраждалим жителям Сходу, погрози та обстріли представників Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, виведення з ладу та викрадення їх обладнання. Окрім таких дій значний вплив на перебіг конфлікту на Донбасі

справляють й інші дії представників ОРДЛО, а саме: активний вплив на місцеве молоде покоління пропагандистсько-психологічного характеру (інформаційна пропаганда, вербування, фінансування тощо).

3.2. Основні політико-правові засади протидії міжнародній терористичній діяльності

Зважаючи на ситуацію в країні у контексті конфлікту на сході країни, постійне проведення та вдосконалення діяльності антитерористичного змісту є вкрай важливим.

Вважаємо, що головним пріоритетом безпекової національної політики є забезпечення повноцінної готовності держави, її економіки та суспільства до оборони у разі зовнішньої агресії. Зокрема, важливим є концентрація зусиль правоохоронних органів, у першу чергу Служби безпеки України, у руслі нейтралізації діяльності сепаратистського змісту. Пріоритетність боротьби з тероризмом підкреслюється і на законодавчому рівні, зокрема, у Законі України «Про національну безпеку України» [30], Стратегії національної безпеки України [34], Стратегії кібербезпеки України [33] та інших документах з питань національної безпеки і оборони, які схвалюються Радою національної безпеки і оборони України і затверджуються указами Президента України.

Тероризм здійснює руйнівний вплив на розвиток національної економіки, політики та культури України. І тільки вжиття комплексних заходів допоможе зупинити поширення тероризму та відповідно мінімізувати загрози національній безпеці. Це потребує від влади пошуку оптимальних та ефективних шляхів протидії тероризму, можливо, розширення повноважень правоохоронних органів. При цьому принциповим питанням стає досягнення оптимального балансу між необхідністю правоохоронних органів порушувати приватність громадян та їх обов'язком дотримуватись базових прав і свобод людини.

Зауважимо, що терористична діяльність та боротьба з нею спричиняють значні фінансові втрати для держави. Найбільший обсяг матеріальних збитків по всіх країнах від терористичних актів було зафіксовано у 2014 р. – понад 105,4 млрд дол. США. Також це явище створює додаткові ризики для міжнародного бізнесу, туризму тощо. За глобальним індексом тероризму, річні витрати держав G20 на боротьбу із тероризмом становлять більше 100 млрд дол. США [64, с. 62]

Ефективна боротьба із терористичною діяльністю має базуватись на якісному нормативно-правовому підґрунті. У нашій країні правовою базою такої діяльності є Закон «Про боротьбу з тероризмом» [29]. Для організації і проведення дій антитерористичного змісту та координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом, при СБУ функціонує Антитерористичний центр. На АТЦ покладається функції розробки концепції та програм боротьби з тероризмом; збирання, узагальнення, аналіз та оцінка інформації про стан і тенденції розвитку тероризму в Україні та в інших державах; організація та проведення антитерористичних операцій та спеціальних навчань, а також координація діяльності суб'єктів, що ведуть боротьбу з тероризмом або залучаються до конкретних антитерористичних операцій; взаємодія зі спеціальними службами, правоохоронними органами іноземних держав та міжнародними організаціями з питань боротьби з тероризмом; участь у підготовці міжнародних договорів України та надання пропозицій щодо вдосконалення законодавства України у сфері боротьби з тероризмом [32].

Згідно із Законом України «Про Національну поліцію», одним із завдань поліції є охорона інтересів суспільства і держави [31]. Тобто Міністерство внутрішніх справ і Національна поліція теж здійснюють боротьбу з тероризмом шляхом надання Антитерористичному центру необхідних ресурсів і засобів, забезпечують їх ефективне використання під час проведення відповідних операцій.

Окрім зазначених вище законодавчих актів в нашій державі діють й інші нормативні документи, які становлять правову основу боротьби з тероризмом: Конституція України, Кримінальний кодекс України, Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом, Міжнародна конвенція про боротьбу з фінансуванням тероризму та інші міжнародні договори, укази і розпорядження глави держави, постанови та розпорядження уряду, а також інші підзаконні нормативно-правові акти. Відповідно до цих документів принципами, на яких ґрунтується боротьба з тероризмом, є: додержання прав і свобод людини і громадянина; пріоритетність попереджувальних заходів; невідворотність покарання за участь у терористичній діяльності; пріоритетність захисту життя і прав осіб, які наражаються на небезпеку внаслідок терористичної діяльності; поєднання гласних і негласних методів боротьби з тероризмом; нерозголошення відомостей про тактику проведення відповідних дій, а також про склад учасників операцій; співробітництво у сфері боротьби з тероризмом з іноземними державами та міжнародними організаціями, які здійснюють боротьбу з тероризмом тощо.

На нашу думку, також важливим кроком у боротьбі з тероризмом є превентивна складова цієї діяльності. Йдеться, насамперед, про контроль соціальної напруженості та протестного потенціалу суспільства. Зважаючи на це, зауважимо, що систематичний моніторинг та аналіз факторів, що потенційно можуть впливати на формування протестного потенціалу (соціально-економічні, політичні, чинники суб'єктивного характеру – потреби, ціннісні орієнтації, рівень політичної культури тощо) є важливими компонентами у боротьбі із тероризмом, особливо у контексті його попередження. Вивчення протестного потенціалу доцільно проводити шляхом дослідження громадської думки на предмет виявлення переважаючих стратегій поведінки громадян в умовах, наприклад, зростаючих кризових явищ у тій чи іншій суспільній сфері. Домінування у суспільстві готовності до реалізації практик, що не відповідають прийнятним суспільним нормам (у першу чергу законним), означає крайню точку або

критичний стан протестних суспільних настроїв. Також опитування експертів, лідерів різних рухів можуть вказувати на терористичні ризики. Власне, дослідити мотиваційну компоненту участі у можливих масових протестах та скласти соціальний портрет можливого протестуючого тощо і можуть допомогти такі дослідження. Інформація, яку можна отримати у результаті такого роду досліджень, може бути використана з метою моделювання різних форм протестної поведінки та визначення оптимальних шляхів її недопущення.

Метод спостереження також дозволяє вивчати механізми та логіку формування протестного потенціалу. Йдеться про безпосередній контакт з учасниками протесту. До цього обов'язково необхідно підключати моніторинг та аналіз повідомлень у ЗМІ та у соціальних мережах.

З окресленого вище можна зробити висновок, що з метою запобігання розповсюдженню екстремістських настроїв та їх нівелювання важливим є використання комплексного підходу, одним з елементів якого є соціологічні дослідження як інструменти контролю з боку держави стану та рівня соціальної напруженості, визначення ступеня суспільного невдоволення та його причин, а також рівня готовності громадян брати участь в акціях протесту.

Наприкінці розділу зауважимо, що для нашої держави на сьогоdnішньому етапі важливим також є аналіз світового досвіду боротьби з тероризмом. Національна концепція протидії тероризму має на меті виявлення, попередження та припинення дій осіб і організацій, що спрямовані на підготовку і вчинення терористичних актів та інших злочинів терористичного характеру. Практична ж реалізація такої мультизадачної концепції неможлива без вивчення, узагальнення, аналізу та використання світового досвіду антитерористичних операцій.

Висновки до третього розділу

Розглядаючи Україну як можливий об'єкт міжнародного тероризму, ми дійшли висновку, що на сьогодні Україна не належить до країн з високим рівнем такої загрози. Хоча це не означає, що міжнародні терористичні організації не розглядають країну як безпосередній об'єкт у своїй діяльності. Йдеться про роль України для таких угруповань як тимчасове місце для переховувань, незаконних перевезень зброї та наркотичних речовин, вербування, навчань тощо.

Використання міжнародними терористами української території для транзиту становить безпосередню загрозу для національної безпеки України, а також може бути використана Російською Федерацією як для виправдання своїх можливих дій з використанням зброї, так і у рамках пропаганди проти антиукраїнського змісту. Збройний конфлікт на Сході, відсутність контролю українських правоохоронців за ділянкою кордону в районі конфлікту, погіршення криміногенної ситуації створюють сприятливі умови для використання нашої держави міжнародними терористами як суб'єкта своїх інтересів.

З огляду на зростання рівня терористичної загрози та з метою мінімізації терористичної загрози для громадян держави доцільно концентрувати зусилля на підвищенні ефективності міжвідомчої координації, зміцнення співпраці з іноземними державами, міжнародними організаціями у сфері боротьби з тероризмом. Також зусилля варто спрямовувати на превентивні заходи з метою недопущення переростання протестних настроїв у певних регіонах у загрозу національній безпеці всій державі.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження феномену глобального тероризму як виклику для ліберальних демократій та основних засад протидії цьому явищу ми дійшли низки висновків, які розкривають сутність виконаних дослідницьких завдань.

По-перше, у ході роботи, проаналізувавши теоретичні напрацювання у досліджуваній сфері, ми зрозуміли, що немає загальноприйнятої дефініції поняття тероризму, незважаючи на достатню кількість уваги наукового товариства до цього явища. Це може бути спричинене складністю даного явища з точки зору його проявів, динаміки, масштабів та інших характеристик. Проте враховуючи загальні риси терористичної діяльності, тероризм можна визначити як застосування насильства або погроза здійснення насильницьких дій з метою поширення страху серед населення та в органах влади та досягнення таким чином певних політичних цілей з обов'язковим приверненням максимальної суспільної уваги.

Складнощі з визначенням цього феномену стосуються й процесу його розмежування за певними критеріями. Відтак, сучасні дослідники тероризму пропонують свої схеми формування класів та типологізації явища.

По-друге, досліджуючи основні передумови виникнення глобального тероризму, ми дійшли висновку, що вони мають мультикомпонентний характер. Тим не менше, як і будь-який історичний феномен, глобальний тероризм виникає за певних обставин.

Досліджуючи мотиваційну складову діяльності представників терористичних організацій, зауважимо, що такі складові є комплексними і пов'язані із психологічними чинниками, станом суспільно-економічних та політичних взаємин у конкретному суспільстві у конкретний період. Як правило, носіями такої деструктивної правосвідомості найчастіше є люди, що незадоволені своїм соціально-економічним становищем, тому вони більше

інших схильні до протиправних деструктивних по відношенню до суспільства поведінкових практик.

Враховуючи базові принципи ліберальної демократії, як-от дотримання принципу рівності через свободу, політичної конкуренції та громадянських і політичних свобод, ми визначили, що сучасний тероризм помітно трансформувався і став невід'ємною складовою демократії. Відповідальність та транспарентність демократій роблять їх ще більш вразливими щодо терористичних дій. Глобальний тероризм має значний негативний вплив на функціонування ліберально-демократичних цінностей і водночас є їхнім наслідком. Ліберальні свободи є одним із факторів функціонування тероризму у сучасному світі. З іншого боку, у результаті терористичних атак ціла низка базових ліберально-демократичних цінностей стає об'єктом порушення та нівелювання.

Зважаючи на масштаби руйнівного характеру тероризму та необхідності оперативного та ефективного протистояння цьому явищу, дії держав у сфері протидії тероризму спрямовані на обмеження чи повну заборону деяких базових демократичних цінностей. Ступінь такого обмеження безпосередньо залежить від рівня реальної чи можливої терористичної загрози у тій чи іншій країні.

Розв'язання антагонізму вимушеної суперечки між необхідністю створення державними інституціями безпекових умов для життя своїх громадян та деякими їхніми правами та свободами є складним завданням для сучасних демократичних країн, що стикаються чи можуть стикнутися з проявами терористичної агресії. Таким чином, основні напрями безпекової політики таких демократичних країн балансують на межі дотримання базових демократичних цінностей.

Якщо держава стикається з масштабними проявами міжнародного тероризму, то в таких умовах нею можуть бути застосовані заходи з відхилення чи звуження певною мірою прав людини, але такі заходи мають бути ретельно зважені. У будь-якому випадку такі відхилення від ліберально-

демократичних принципів суспільного устрою має бути вмотивованим. Зауважимо, що боротьба з тероризмом має бути спрямована не лише безпосередньо на його прояви, але й мати превентивний характер. Запобігання тероризму має полягати у виявленні, усуненні, нейтралізації, локалізації і мінімізації дії тих чинників і причин, які або породжують тероризм, або йому сприяють.

Географія та масштаб діяльності терористичних організацій у сучасному світі засвідчують, що, не дивлячись на всі зусилля, які вживаються світовою спільнотою, загроза тероризму нині має глобальний характер та неухильно зростає.

Розглядаючи Україну як можливий об'єкт міжнародного тероризму, ми дійшли висновку, що на сьогодні Україна не належить до країн з високим рівнем такої загрози. Хоча це не означає, що міжнародні терористичні організації не розглядають країну як безпосередній об'єкт у своїй діяльності. Ключовими чинниками, що впливають на українську державу як об'єкт міжнародного тероризму, є її ознаки як буферної країни для тимчасових переховувань, незаконних перевезень зброї та наркотичних речовин, вербування, навчань тощо.

Використання міжнародними терористами української території для транзиту становить безпосередню загрозу для національної безпеки України, а також може бути використана Російською Федерацією як для виправдання своїх можливих дій з використанням зброї (під виглядом боротьби з тероризмом), так і у рамках антиукраїнської пропаганди. Збройний конфлікт на Сході, відсутність контролю українських правоохоронців за ділянкою кордону в районі конфлікту, погіршення криміногенної ситуації створюють сприятливі умови для використання нашої держави міжнародними терористами як суб'єкта своїх інтересів. Проте терористична загроза, яка в Україні є найвищою у порівнянні з попередніми роками, виходить все ж не від міжнародних терористичних організацій, а від самопроголошених республік, підтримуваних Російською Федерацією. Методи, які вони

використовують для досягнення своїх цілей, а саме загальної дестабілізації в Україні, відповідають методам діяльності терористичних організацій.

З огляду на зростання рівня терористичної загрози для української держави у контексті розвитку збройного конфлікту на Сході України та з метою мінімізації терористичної загрози для громадян держави доцільно концентрувати зусилля на підвищенні ефективності міжвідомчої координації, зміцнення співпраці з іноземними державами, міжнародними організаціями у сфері боротьби з тероризмом. Також зусилля варто спрямовувати на превентивні заходи з метою недопущення переростання протестних настроїв у певних регіонах у загрозу національній безпеці всій державі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонян Ю. М. Терроризм: Криминологическое и уголовноправовое исследование / Ю. М. Антонян. – М. : Издательство «Щит-М», 1998. – 306 с.
2. Бабієва А. Катастрофогенний чинник політичного насилля / А. Бабієва // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3. – С. 163–171.
3. Баранов А. С. Терроризм и гражданское мученичество в европейской политической культуре Нового и Новейшего времени / А. С. Баранов. – Общественные науки сегодня. – 2004. – № 1. – С. 77–88.
4. Вакулич В. М. Компаративно-політичні виміри та глобалізаційні імперативи протидії міжнародному тероризмові: автореферат дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / В. М. Вакулич. – К., 2007. – 42 с.
5. Вакулич В. М. «Священна» місія асоціації «Брати – мусульмани» / В. М. Вакулич // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Збірник наукових праць. – К., 2007. – Вип. 34 (підсерія «Курасівські читання»). – С. 301–311.
6. Гай-Нижник П. П. Лібералізм як філософська, політична та економічна теорія: нарис історії становлення та розвитку / П.П. Гай-Нижник // Гілея. – 2014. – Вип. 88 (№9). – С. 5–14.
7. Гармашов І. Сутність сучасного тероризму і його основні характеристики / І. Гармашов // Персонал. – 2005. – № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.personal.in.ua/article.php?ida=21> (дата звернення: 01.11.2020).
8. Глобальный индекс терроризма. Гуманитарная энциклопедия :Исследования//Центр гуманитарных технологий, 2006-2019 (последняя редакция: 25.11.2019) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://gtmarket.ru/ratings/global-terrorism-index/info> (дата звернення: 01.11.2020).

9. Головка І. В. Базові детермінанти формування ліберально-демократичних процесів у трансформаційних суспільствах / І. В. Головка // Сучасне суспільство. – 2015. – Вип. 2 (1). – С. 13–26.

10. Даль Р. О демократии / Р. Даль. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 208 с.

11. Деменко А. М. Причини, що породжують тероризм у сучасному суспільстві / А. М. Деменко // Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності : зб. наук. тез (за матер. XV Харків. політолог. читань). – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2004. – С. 65–67.

12. Дмитриев А. В. Насилие: социополитический анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – М. : РОССПЭН – 2000. – 328 с.

13. Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом, 27 січня 1977 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/994_331 (дата звернення: 01.11.2020).

14. Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

15. За минулий рік СБУ попередила 30 терактів, – Порошенко // РБК-Україна. – 24 березня 2017. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/proshlyy-god-sbu-predupredila-30-teraktov-1490350867.html> (дата звернення: 10.11.2020).

16. Канцір В. Детермінанти виникнення та діяльності організованих терористичних об'єднань / В. Канцір, І. Серкевич // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. – 2017. – № 861. – С. 447–453.

17. Канцір В. С. Міжнародний тероризм як прояв деструктивної правосвідомості / В. С. Канцір // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична : зб. наук. праць. – Львів, 2011. – Вип. 1. – С. 28–33.

18. Канцір В. С. Транснаціональний тероризм як фактор впливу на міжнародні відносини / В. С. Канцір // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 147–152.

19. Ковальчишина Н. І. Тероризм: теоретичний та праксеологічний аспекти проблеми / Н. І. Ковальчишина // Вісник Національного університету оборони України. – 2012. – № 4 (29). – С. 158–163.

20. Лібералізм: Антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К. : Простір, Смолоскип, 2009. – 1128 с.

21. Ліпкан В. А. Боротьба з тероризмом / В. А. Ліпкан – К.: Знання України, 2002. – 254 с.

22. Ліпкан В. А. Основи терорології (Синергетична теорія тероризму) / В. А. Ліпкан. – К. : 2006. – 84 с.

23. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_043 (дата звернення: 10.11.2020).

24. Міжнародний тероризм: загрози для України. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень. – 32 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-04/mizhnar_teror-17f29.pdf (дата звернення: 10.11.2020).

25. Мизес Л. фон. Либерализм в классической традиции / Л. фон Мизес ; пер. с англ. А. В. Куряева. – М. : ООО «Социум», ЗАО «Издательство «Экономика», 2001. – 239 с.

26. Мирский Г. Экстремизм, терроризм и внутренние конфликты в «третьем мире» / Г. Мирский // Мировая экономика и международные отношения. – 1988. – № 8. – С. 68–74.

27. Можейко И. В. Западный ветер – ясная погода / И. В. Можейко. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 541 с.

28. Оксфордская иллюстрированная энциклопедия. Т.7 : Народы и культуры. – М. : «ИНФРА -М», Издательство «Весь мир», 2002. – 628 с.

29. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15/print> (дата звернення: 15.11.2020).

30. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#top> (дата звернення: 15.11.2020).

31. Про Національну поліцію : Закон України від 2.07.2015 № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 15.11.2020).

32. Про Положення про Антитерористичний центр та його координаційні групи при регіональних органах Служби безпеки України : Указ Президента України від 14.04.1999 № 379/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/379/99#Text> (дата звернення: 15.11.2020).

33. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України» : Указ Президента України від 15.03.2016 № 96/2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016#Text> (дата звернення: 15.11.2020).

34. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 14.09.2020 № 392/2020 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 15.11.2020).

35. Протидія проявам тероризму, сепаратизму, екстремізму та нелегальній міграції в сучасних умовах: стан, проблеми та перспективи:

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 28 жовтня 2016 р.). – Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2016. – 356 с.

36. Протидія терористичній діяльності: міжнародний досвід і його актуальність для України: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (15 грудня 2017 року) / уклад.: Ю. Г. Севрук, Г. В. Попов, Н. В. Лісова. – Київ: Національна академія прокуратури України, 2018. – 430 с.

37. Резолюція 1456 (2003), ухвалена Радою Безпеки на її 4688-му засіданні, 20 січня 2003 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_b22#Text (дата звернення: 10.11.2020).

38. Ролз Дж. Теорія справедливості / Дж. Ролз; пер. з англ. О. Мокровольський. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.

39. Слинько А. А. Терроризм и кризис политической системы (1980-1993 гг.) / А. А. Слинько // Латинская Америка. – 1994. – № 5. – С. 44–50.

40. Сравнительная политика. Основные политические системы современного мира / под общ. ред. В. С. Бакирова, Н. И. Сазонова. – Х.: ХНУ им. В. Н. Каразина, 2005. – 592 с.

41. Стогова О. В. Лібералізм та демократія: співвідношення понять / О. В. Стогова // Філософські науки: Збірник наукових праць. – Суми, 2008. – С. 180–185.

42. Тероризм став комплексним інструментом війни – соціальний психолог // Укрінформ. – 25.03.2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/1989058-terorizm-stav-kompleksnim-instrumentom-vijni-socialnij-psiholog.html> (дата звернення: 15.11.2020).

43. Тимошенко В. І. Тероризм як об'єкт політико-правового дослідження / В. І. Тимошенко // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. – 2017. – № 3 (104). – С. 289–298;

44. Ткач В. Ф. Сучасний тероризм: тенденції, вияви, виклики та загрози для України / В. Ф. Ткач // Стратегічні пріоритети. – 2015. – № 3 (36). – С. 12–18.
45. Токаревський В. Міжнародний тероризм: сучасний стан та перспективи протидії / В. Токаревський // Стратегічна панорама. – 2003. – № 1. – С. 85–92.
46. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце века / С. Хантингтон. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
47. Яценко О. Г. Сучасний цивілізаційний підхід до розуміння сутності тероризму і відмежування його від терору і диверсій / О. Г. Яценко // Науковий вісник Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету. – 2010. – Вип. 1 Сер.: Економіка, право, політологія, туризм. – С. 105–111.
48. Bell J. B. A time of terror : How democratic societies respond to revolutionary violence / J. B. Bell. – NewYork, 1978. – 167 p.
49. Bello Ajide K. Democracy, Regime Durability and Terrorism in Africa / Kazeem Bello Ajide // JournalDefence and Peace Economics. – September, 2019. [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10242694.2019.1671090> (accessed 10.11.2020).
50. Bonanate L. Dimension del terorismo politico. Aspetti interne internazionali, politici e geuridici. – Milano. – 1973. – 346 p.
51. Boylan B. M. An Opportunity Structure for Terrorism: Moderate Leadership Departures in Nationalist Movements / B. M. Boylan // Journal Civil Wars. – 2019. – Vol. 21. – P. 104–127.
52. Chenoweth Er. Is Terrorism Still a Democratic Phenomenon? / Er. Chenoweth // Uluslararası İlişkiler. – Winter 2012. – Vol. 8 (32). – P. 85–99.
53. Communication from the Commission to the European Parliament and the Council on an Action Plan for strengthening the fight against terrorist

financing COM(2016)050 final, Strasbourg, 2.2.2016. [Electronic resource]. – Access mode : https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:e6e0de37-ca7c-11e5-a4b5-01aa75ed71a1.0002.02/DOC_1&format=PDF (accessed 10.11.2020).

54. Convention de sauvegarde des droits de l'homme, telle qu'amendée par les Protocoles nos 11 et 14, complétée par le Protocole additionnel et les Protocoles nos 4, 6, 7, 12, 13 et 16 [Electronic resource]. – Access mode : https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_FRA.pdf (accessed 10.11.2020).

55. Economic Freedom and Unemployment around the World // Southern Economic Journal. – 2007. – Vol. 74 (1). – P. 158–176.

56. General comment no. 35, Article 9 (Liberty and security of person) // UN Human Rights Committee (HRC). – UN Human Rights Committee (HRC) [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.refworld.org/docid/553e0f984.html> (accessed 10.11.2020).

57. Hultman L. Attacks on Civilians in Civil War: Targeting the Achilles Heel of Democratic Governments / L. Hultman // Journal «Empirical and Theoretical Research in International Relations». – 2012. – Vol. 38. – P. 164–181.

58. Is International Human Rights Law Under Threat? Grotius Lecture at the Law Society, London [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=21803&LangID=E> (accessed 10.11.2020).

59. Laquer W. Terrorism / W. Laquer. – Boston : Little Brown, 1977. – 277 p.

60. Sartori G. The Theory of Democracy / G. Sartori. – Prevised. Chaton Hous, 1989. – 429 p.

61. Security Council resolution 1456 (2003) on High-level meeting of the Security Council: combating terrorism [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.un.org/ruleoflaw/files/UNSCR1456.pdf> (accessed 10.11.2020).

62. Sommier I. «Terrorisme» comme violence totale ? / I. Sommier // Dans Revue internationale des sciences sociales, 2002. – № 4 [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.cairn.info/revue-internationale-des-sciences-sociales-2002-4-page-525.htm> (accessed 10.11.2020).

63. Sorensen G. Democracy and Democratization / G. Sorensen. – Boulder, 1993. – 215 p.

64. The Global Terrorism Index 2016. The Institute for Economics and Peace and University of Maryland [Electronic resource]. – Access mode : <http://economicsandpeace.org/wp-content/uploads/2016/09/Positive-PeaceReport-2016.pdf> (accessed 10.11.2020).

65. The United Nations Global Counter-Terrorism Strategy [Electronic resource]. – Access mode : https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/60/288&Lang=S (accessed 10.11.2020).

66. Weinberg L. Terrorism and democracy / L. Weinberg // Terrorism a. polit. violence. – L., 2001. – Vol. 13, № 1. – P. 155.

67. Why Organized Crime and Terror Groups Are Converging [Electronic resource]. – Access mode : <https://securityintelligence.com/why-organized-crime-and-terror-groups-are-converging> (accessed 10.11.2020).